

प्रत रित्रावल

चित्रकार

केनु देसाई

અનુક્રમ

કુમકુમ વ્રત

અલૂણા વ્રત

ગૌરી વ્રત

અક્ષયતૃતીયા

તુલસી વ્રત

જિ વ્રત

વટસાવિત્રી

નાગપાંચમ

ગો વ્રત

ઋષિપંચમી

वटसावित्री

Worshipping the Banyan

ऋषिपंच

Venerat

गौरी व्रत

Dedication to Gau

तुलसी व्रत

Watering the T

५५

कुंकुम
The K

अलुणा व्रत

Festival of New Sprouts

अक्षय तृतीया

The Ever-auspicious Tṛitīya

जि व्रत

The Aryan Vow of Mar

OTHER ART WORKS

BY KANU DESAI

SEVENTEEN SILHOUETTES
INDIA'S PILGRIMAGE
MAHATMA GANDHI
WATER COLOURS
MANGALASHTAKA
FESTIVAL OF LIFE
GAYATRI

To be had from:

Kumar Karvaya Ahmedabad

D. B. Taraporevala Sons & Co. Bombay

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
THE
ગુજરાતી કૉપીરાઇટ-વિભાગ
૨૧૬૬૫

૨૫૫૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ].

અનુક્રમાંક

૨૧૬૬૫ કિંમત

ગ્રંથનામ

ક્રાંતિ ચિંતન

વર્ગિક

પ્રતિચિત્રાવલિ

શુભસતનાં કન્યાજીવન તથા નારીજીવનનાં વિવિધ પ્રતોના ચિત્રપ્રસંગો

આલેખક કનુ દેસાઈ

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના પરિચય સાથે

४
All rights reserved by the Artist

શ્રીજી આવૃત્તિ

કામત ૧૧ રૂપિયા

૨૧૬૮૫

રો મના ઇતિહાસમાં એક કથા છે. શાસનનું શત્રુત્વ કરનારા એક વૃદ્ધ પ્રજાજનને રાજસત્તા કારાગારમાં નાખે છે. અત્ર વગર એને જૂએ મારવાની રાજ-કામના છે. એના કાળાશલ્યમાં કારાગૃહમાં એક માત્ર આત્મજનને મેળાપ કરવાની પરવાનગી છે. એ આત્મજન એ વૃદ્ધની સુવાન પુત્રી છે. મેળાપ દરમ્યાન પુત્રી પોતાના જૂએ મરતા ખુદા બાપને પોતાનાં સ્તને લગાડી ધાતણ ધવડાવતી. દીકરીના દૂધમાંથી આપ જીવન પીતો.

માનવપ્રાણ્ય અને કલા: એને વચ્ચેનો આ ચિરકાલીન સંબંધ સચવાયો છે. ધર્મની સત્તાએ જ્યારેજ્યારે માનવાત્માની યોગાસ જીવલેણ કુબલ્દાનું કાણું કારાગાર સરખવ્યું છે ત્યારેત્યારે કલા—સાચી, ચૌવનભરપૂર કલા—કુકલા, શાસનની રખામત મોહિની કલા નહિ—તેણે માનવાત્માને પોતાને હૃદયે લીધો છે. બધનો તો એ નથી ભેદો શકી, પણ જીવનહોરી ટકાવી રાખી છે એણે.

આર્થોવર્તની પ્રજાનો મિલન-ઇતિહાસ અટપટો છે. એના પ્રવાહોની સ્વચ્છ તારવણીના પ્રશ્ને ઇતિહાસકારોને ગોથાં ખવડાવ્યાં છે. પણ એના જીવનપાયાણોની ચીરોડોમાંથી સદા ટપકતી રહેલી જીવન-કલા પોતાની લીલોતરીની આછી પગદંડી યુગયુગોના વેરાન વચ્ચેથી પણ આલેખતી આવી છે.

આપણે એને લોકજીવનની કલા કહીને ઓળખીએ છીએ. જનતાના પ્રતોત્સવો એ લીલી કેડીને અનુસર્યા છે. પ્રતો-ત્સવોની અંદર વહેતીયાણ રહેલી એ કલા પેલી પિતાપોષક પુત્રીની સ્તનધારાની ઉપમાને યોગ્ય છે.

બંગાળનાં નારી-પ્રતોને ગિહાળીનિહાળી જગજગ્યાન કલાકાર અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખ્યું છે કે ‘આ પ્રતો તો માનવીની સર્વસાધારણ સંપત્તિ છે. અમુક ધર્મે કે અમુક જ જાતિના વાડામાં એ બંધાએલી નથી. ઋતુઓનાં પરિવર્તનની સાથેસાથ માનવદશામાં જે પલટા આવે છે, તે પલટાની સ્થિતિને વટાવી જવાની ક્ષમ્બામાંથી જ આ પ્રતક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. જે નિરનિરાળી વિધિ માટે માનવી મનકામના સદૃશ કરવા માગે છે તેનું નામ જ પ્રત. પુરાણ જેટલું જ પુરાતન—અદ્દે તેથી યે પુરાતન માનવીનું રચેલું એ વિધાન છે.’

એ અર્થાં લોકપ્રતોને—શાસ્ત્રે રચેલાં નહિ, પણ લોકજીવનની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિપ્રેમી પ્રાણેચ્છાએ સરખવેલાં લોકપ્રતોને—ગૂર્જર શૃલંગસારમાંથી ઓળી ઓળી તેમનું ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, તેમજ કલાત્મક તત્ત્વ પકડવાના પ્રયત્નો થયા છે. શિષ્ટત્વનું આંતરપ્રાંતીય ચિરદ પામેલી કનુ દેસાઈની પાછી આ ચિત્રાવલિની રેખાઓમાં એ પ્રતોના પ્વનિને પકડી આવી છે. કલાકારની પાછીને શબ્દ-સૃષ્ટિની વિદ્યમનાઓ સનાવતી નથી. શબ્દની પીઠ ઉપર અનર્થસહજ અર્થનો મોજ છે. પીછી તો કેવળ પ્વનિની જ પાંખો પર વિહરતું ભારમુક્ત બંખી છે. એ વાતે કનુનાં આ ચિત્રોમાં વિચસી રહેલી છે. એકેક ચિત્ર લખીને ઉદ્દેશીએ:

કુમકુમ પ્રત: સાળીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વેની આલ્પ દુનિયા જોડે આજના મુઝરાતી પ્રીદને સાંકળાનું એ ‘કુમકુમ પ્રત’ કદાચ અત્યારે પણ સજીવ હશે. એને આપણે પ્રત કહીશું? કે ચિરવર્ણ્ય નિરવર્ણી આશીર્વાદ? દસેક વર્ષની ગૂર્જર કુનારિકાએ પ્રાંતક સોહામણી શ્રાવણ ઋતુની પાંખેથી આદેશ લીધો કે વર્ષભરના પ્રત્યેક પ્રાતઃકાલે બિહીને કંકુઓના કંકાવડી લેજે, અમુક ચોક્કસ સંખ્યા જેટલી સ્ત્રીઓના લલણે ચાંદલા ચોડજે. કેવળ સ્ત્રીઓને જ? નહિ; ‘પાંડેશીઓને, સૂઝને બહતી સહિયારને, સામી મળતી ગાયને, મૌન બોલેલા પીપળાને, સ્થાવરજંગમ, જેટલાને અને તેટલાને ચાંદલા કરતી એ મંગલા શકુનો જ વરસાવે છે.’ અદ્દો એ નથી માગતી; માગે છે ને સહજ મેળવે છે, સર્વનું સુકત મધુર રિમત અછેક!

પ્રભાતનો વાયુ એ એ જળ્યાનાં વસ્ત્રોને હોરિયાં લેવડાવે છે. ચણિયા ઉપર છુટા છેડલાનો હિંદોલ લેતી સુંદરી એ શકુનદાવી પ્રતિનીનું કૌમાર બનાવે છે. સૌભાગ્યવતીનો ગર્વોદાવંત વેળાસ પણ લોકપ્રતોની માફક જ જીવનને જકડનારી આચારોની સમ્પ્રદાયને પ્રભાતના વાયુસંચરણ વચ્ચે અવમાનિત કરે છે.

અલુણા વ્રત: શૈશવના ખેલ: અને ખેલક્રીડા સમાજના મંગલ માટે કામના: એ કામનાની કચારીમાં સમાજના આપત્તિનિવારણની ઇચ્છાનું પીજ રોપાય છે. એના અંકુરે અલુણા વ્રતને રૂપે જીમે છે. અલુણાવ્રતનું લોકનામ મોળાકત. મીઠા વિનાનું ભોજન કરવાની એ આલ તપશ્ર્ચી અષાઢ મહિત્તના અજવાળિયા પખવાડિયામાં મંડાય. ને એની પાછળ પટેલી કામના કઈ? વરસાદને નોતરવાની. એ મેઢ-આવાહનની ક્રિયામાં શુદ્ધ દેવળ ક્રિયાકાંડ નહોતો, પણ કામનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ ખડું કરવાની લીલા હતી. માટીના પાત્રમાં કન્યાઓ પોતાની જાતે જ ખોદી આવેલી ખેતરની કામના માટી પૂરે; મહીં પંચ-ધાન્યના દાણા વાવે, રોજ કોકી પાણી પાય; ‘જવેરા’ નામે જાણીતું અઢેક નાનકડું ખેતર એ માટીના પાત્રમાં કાગી વીકળે. તેનું કંકુચોટણું પૂજન: એ પણ સમૃદ્ધપૂજન: જળાશયને આરે વૃન્દ-પૂજન: પુરોહિતોના મંત્રોચ્ચારો વિનાનું, નિર્ભેગ નિસર્ગ આવાહન; ને વરસોવરસ થતી વૃષ્ટિધારને એમ કહીને લલચાવતી ગીતમયી પ્રાર્થના કે:

‘મગ મગ જેવડા મોગરા રે, તલ તલ જેવડાં ફૂલ મોરી સૈયર!

આંખો મેંચો.’

ઓ વૃષ્ટિ! તું વરસ્યે જગત ધાન્યમય, હરિયાળીમય અને પુષ્પિત યતી જશે. વરસાને!

કનુએ વૃષ્ટિ-આવાહનના આ ચિત્રમાં દેવાલયની ધર્મભૂમિકા સાચવી છે, જળાશયની જળભૂમિકા સૂચવી છે અને પાત્રભર્યા જવેરાની તેમજ ફૂલભર્યા અંખોડાની રસમંપત્તિસૂચક ભૂમિકા પણ આંકી છે. અને વૃષ્ટિ નથી ધર્મ તેની વાસ્તવ ભૂમિકાને સૂચવતું ઝાડનું હુંડું થે કનુએ નથી વિસાડ્યું. કંઠાર વસ્તુસ્થિતિ અને તેના મિટાવની કામના: એનેનો સંયોગ રચતું આ કૃત્તરિકા વ્રત.

ગૌરી વ્રત: પણ શામનાં ખેતરોમાં દેવળ અનાજની જ સમૃદ્ધિ થવાથી કન્યાનું મનોસંન્ય થોડું જ મંતોપાત્ર શરૂ છે? જીવનમાંની રસકામનાઓ તો અંતરને ઊડાણે રમતી હોય છે. એનું આરિષ્કરણ કન્યાઓએ ગૌરીવ્રતમાં કર્યું. ગૌરીએ શંભુ જેવે વર મેળાવવા માતાપિતા કે સમાજની કશી જ શરમ વિના તપ-સાધના કરી હતી. એ તો હતી વિકટ સાધના. ધર-ધરની ગૌરીઓએ યુગાંતરજૂની એ તાપસી કન્યાને ‘ગોર મા’ તરીકે અંખોધી જગતના એ ‘પિતરો’ ‘પાર્વતીપરમેશ્વરી’ ની જૂઠી અદ્ય ન માની. તમે પણ આયું કર્યું તું ને? તો આગે થ તમને કાં ન અનુસરીએ? વર આંખો! તમે મેળવ્યો તેવો ખરો, પણ અમારા સુમકાળ પ્રમાણે થોડા સુધારાવધારાઓ!—સાંભળો ગોર મા!

‘ગોર મા ગોર મા ગોર મા રે

દંથ દેળે કલ્પાગરે!

સસરો દેળે સવાદિયો!

સાસુ દેળે ભુખાળવાં!

નણુંદ દેળે સાહેલડી!

ભગર લેસનાં ફૂગણાં!

દેરાળીજેરાળીનાં જોડલાં!

દેર ને જેડ એક ધોડે!

સભરભર સંસાર જોડએ છે. કનુની કલા એ ગંભીર મનકામના પ્રતિનીતિ મોં પર મૂકે છે.

અને અસલ વ્રતમાં જેની કલ્પનાને ‘ગોર મા’ જેવા પ્રયોગે ધરડી અતાવી મૂકેલ છે એ ગૌરીનું સુપ્રસન્ન બદ્ધ યૌવન કનુની કલાએ જાણે કે કાલિદાસના ‘કુમારસંભવ’માંથી ઉઠાવી લાવી લોકવ્રતની તથા શિષ્ટ સાહિત્યની ભાવનાનો મેળ મેળવી લીધો.

અક્ષયતુતીયા: ચૈત્ર માસ એ વર્ષવટકાલની પરિપક્વતા છે. યૌવનભરપૂર વાસંતો વનશ્રીને તે પછી તરત દળ આવવા માંડે છે. આમ સંપૂર્ણ યૌવન પામેલી સૃષ્ટિને માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનના વર્ગતકાળમાં સકલ રસકામનાઓનું આરિષ્કરણ વાસંતી કન્યાએ ગૌરીવ્રતમાં કર્યું અને તેના ફલરૂપે તેને જીવનમંગલનો જ્ઞાપ પ્રાપ્ત થયો. સંસારવિધાયકોએ મંસારના આ પ્રસંગનો ઉપર વર્ણવેલી સૃષ્ટિની સમુત્ક્રાંતિ સાથે અજળ મેળ સાધ્યો છે.

તુલસી વ્રત: હરગૌરીનું તપશ્ર્ચાસિદ્ધ લક્ષ અને વિષ્ણુ-તુલસીનું પ્રાયશ્ચિત્તલક્ષ: વીર જલધરની પત્ની વૃન્દાને વિપણ્ણને છળથી ખેંચ કરી. એ પાપનું પ્રભુને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. તમે જન્મે વૃન્દા તુલસી-વૃક્ષ રૂપે અવતરી. આયોનો ઈશ્વર એ વૃક્ષને

વારંવાર શોકોત્સવ દ્વારા પરજો છે. એ ચિરલગ્નની ઉપાસના એટલે તુલસી વ્રત : તુલસી તો શોકોનાં આંગણાંની પુનિત અસુરાંગનાઃ ઈશ્વરી અન્યાયથી દૂષિતા થએલી એ અતાર્યા તો પે આયોના દેવમંડળમાં પ્રવેશી- એને પાણી સીંચતી શોકકન્યા આપાદતી અગ્ન્યાળી એકાદશીએ વ્રતનો આદર કરે, ને કાર્તિકની શુદ્ધ એકાદશીએ સમાપ્તિ જોજવે. શી શી સિક્કિને સાર?

‘આવે યોગો જનમારો :

૩’ એવાતણ બિંદુ :

આવે બાઈ પુતરની ટોળી.’

જિ વ્રત : પણ લગ્નજીવનના તો દોહજા પંથ છે. એને પાર કરવાની દસોડી એવ્રત-જિવ્રતમાં ઐતિહાસિક બની છે. આપાદતી મેઘાચ્છાદિત ઘેર અમાવાસ્યાની રાત એવ્રત-જિવ્રતનો સાંધનાસમય છે, કારણકે શોકજીવનની એક બલવાન ઘટના એવી ઠા’ રાત્રિએ બની હતી. વરવધૂને ઘેર તેડી લાવતાં વહાલાં આમજનો, મા ને આપ સુહાં, એ વનઘોર રાતે સર્પદંશથી મૃએલા વરને છોડી પોતાના પ્રાણ અયાવવા માટે નાસી છૂટ્યાં હતાં, ત્યારે નહોતી ખરી એ નવવધૂ. પ્રતૃતિતાં ને પ્રાણી જગતનાં વિકરાળ સર્વોએ કરાતી છતાં આણુડારી એ સ્વામીશયને સાચવતી બેસી હતી. સ્વામીના જીવ શાટે એણે ચાર આળાદોતો મોહ છોડ્યો હતો. એવી લગ્નભાવનાને વિલસાવતું આ વ્રત પ્રત્યેક આપાદતી આમાવાસ્યાએ, અખંડ જગતણ કરીને, અખંડ બળતે દીવે, લગ્ન પછીનાં પહેલાં ચાર વર્ષો સુધી રહેનારી શોકવધૂ કેવલ વૈરાગિની નહોતી, એ તો રાતભર ગરબે રમતી. અમાસનો અંધકાર એના અર્ધજંબીર, અર્ધરમતિયાળ હિજાએ કરી લગ્નવાતો રમ્ય બની જતો. કનુભા સિંચે એનું અંધકારધેરું છતાં અડગ ઉપાસન મૂર્ત કર્યું છે.

વટસાવિત્રી : ઉપર કહ્યું તે પૌરાણિક આધાર ચિનાતું શોકનિર્મ્યુ લગ્નવ્રત. તેની જોડબોડ આ, શોકવિખ્યાત સત્યવાન-સાવિત્રીની પુરાણોક્ત ઘટનાને સજીવન રાખેતું વટસાવિત્રી વ્રત. અંતેમાં એક જ પરંપરા રમે છે. સ્વામીની આપત્તિને નિવારવાની જ મનકામના એ વ્રતની છે. ખુદ યમના પણ હાથમાંથી પતિને છોડાવી લેવાની વીરોદ્ધાત લાવના આ વ્રતની છે. યુગયુગોની જૂની એક આર્યોએ સ્વયં કાલનો સામનો કર્યો હતો. ગિભીપિકાથી બીધી નહોતી; મૃત્યુરાજને શુદ્ધ વિચારશક્તિ વડે, વિનમ્રવંત પાણી વડે ને દદ સંયમ વડે પરાજય દીધો હતો.

અદમ્ય પુરુષાર્થને બાજતી સાવિત્રીએ વડ શા માટે પૂન્યો હતો? વ્રક્ષોમાં સૌથી વધુ આવરદા એ વૃક્ષની છે તે માટે! અત્રૂટ તાંતાણા કાર્તીને એણે વડ ફરનાં વીંટાળ્યા હતા, જિદગીનો પે તાંતણો કપાયો છે—અંતે તો ક્ષીણ, છતાં સાચવી જાણે તેના હાથમાં અત્રૂટ! કનુભાળના ચિત્રમાં એ સંયમ અને ધૈર્ય વડે અખંડિત રહેના જીવનતાંતણાનું રૂપક છે.

નાગપાંચમ : આગળ નેયું કે કન્યાઓ દેર-દેરાણી, જે-જેઠાણી અને સાસુ-સસરાવાળો સમૃદ્ધ ગ્રંથગેસાર માંગતી. પરંતુ એવો સંસાર વેદનાથી મુક્ત નહોતો. એકાદ કામ કુલવધૂને તો એના સંસારની કલહ-ભીંસમાં કચડાવું પડતું. એવી કંથડા-એલીઓની કરણ ઘટનાઓએ ચૂર્ચર સંસારના ઇતિહાસને કલુષિત કર્યો છે. એવી દુર્દેશાળાંથી મુક્તિ માગતું વ્રત છે નાગ-પાંચમનું. શ્રાવણ વદ પંચમીનું આ વ્રત રહેનારીઓ આગસા કિવસના અવશેષ બોજન દુકડા ખાખંત એક દુઃખિયારીની વાતી યાદ કરે છે. વાર્તામાં વર્ણવાતી અણુમાનીતી વધુને પિયરમાં કામ આશરે નથી રહ્યા. સાસરીઆમાં એ હડધૂન છે. ખીર રંધાય છે, પણ એને ભાગે તો ચોરીને ખાવાના ઉખરડા જ રહ્યા છે. જળાશયે છુપાવેલા એ ઉખરડા ‘કોઈ નાગમી જમી જાય છે. દુઃખિની પોતે સગલાં, એટલે ખામ જનારીને પણ પોતાના જ સરખા સગલાં સમજી, અથવા મગદુઃખી સગજ, ‘ભલે ખાધા!’નો આશીર્વાદ આપે છે. એવી પરમજી લાવનાના વ્રતાપે એ પિયરવિહોણીને પેલી ખામ જનાર નાગ-માતાનો આશ્રય મળે છે. માટે જ નાગપાંચમની પૂજા નાગને ચડે છે.

નાગ-પ્રાણીની રૂપકથામાં મૂકાએલી આ કથા, દોને અખર છે કે નાગ જાતિ નામે ઇતિહાસ જાણીતી કોઈ અનર્થ માનવપ્રવ્રનના જ એકાદ માનવી કુટુંબની ઉપકારગાથા હશે! દુઃખિની આર્થનય્યા અને અનર્થ નાગ-માતા વચ્ચેનો આ વિરલ યોગ હશે. જાતિજાતિ વચ્ચેનાં વૈરમાં આવી કોઈ ઘટનાએ પ્રેમની ભાત પાડી હશે શોક સાહિત્યમાં એ પ્રેમ અંકિત થયો અને કલામાં એનું અંકન કનુ કરે છે આજે. શ્રાવણની પંચમીએ પુતવતી આર્યવધૂ, પ્રૌઢ વા વ્રદા, પાણીઆરાની દિવાલે, નાગ-જાતિના ધ્વજસિદ્ધ લેખે મનાતી કંકુની સપોદૃતિઓ આલેખે છે. શોકકથામાં આવતો એ અંતિમ પ્રસંગ છે. આશ્રયદાત્રી નાગમાતાના એ પૂત્રા આ માનવ જંહેનના પ્રેમની પરીક્ષા લેવા આવ્યા. એક છુપાયું પાણીઆરે ને બીજું ચૂલામાં. જંહેન પાણી લેવા આવશે ત્યારે કરડી ખાથું! પણ જંહેને તો દોકર ખાતાં જ આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા કે :

‘અમ્મા મારા ખાંડિયા ખાંડિયા વીર!

મારા નખીરીના વીર!

જેણે પૂર્ણ હીર ને વીર!’

ચિત્રમાં પ્રતિનીનાં મેત્રાથી પ્રેમલ ભગિની આવ નીતરે છે, પછતાડે નાગપાલિત એટલે આમા-ધેરનાં સ્મરણો અનુભવે છે. લાખો પિયરવિહોણી સીમન્તિનીઓના હૃદયમાં પરાશ્રય પ્રત્યે સ્નેહ જગાડતું વ્રત આ ચિત્રમાં દીર્ઘજીવી થયું.

ગોવ્રત: એટલે લોકજીવનમાં શ્રાવણ વદી ચોથનું ગોળ ચોથ વ્રત. આખા જ ગામની ઉપવાસની ગૃહિણીઓ ગામોટના ઘરની ગાયને મળે દૂધહાર પહેરાવી કપાળે કંકુ-ચાંદો કરે અને ગ્રામકવિતા ગાય કે:

‘ગાય રે ગાય! તું મોરી મામ!

નદી નદી ફુંગરે ચરવા જાય.

ચરી કરી પાછી વળી,

ગંગાજળ પાણી પીવા ગમ,

સામે ભગિયો સિંહ ને વાઘ,

વાઘ ફું મા, તુંને ખાઉં!

ના રે ભાઈ, મને ના ખવાય,

મારા જાણનો ચોક્કા કાય,

માફે દૂધ માફેવને ચડે,

મારા લીના દીવા ગળે.’

પૂજનના મર્મો સમગ્ર ગયા! એતીકારોની એ પરમ ઉપકારિણીને પૂજારથાને સ્થાપી તેમાં શી નવાઈ? આમ-જીવનને સજીવન કરતો ગાયખીલો: ને માતૃત્વનાં સર્વ લક્ષણોએ સભરભર ગામનું ભદ્રિક સ્વરૂપ: પૂજનારીની પણ ગાયના ભાવો જોડે એકતાલ બનતી મુખમુદ્રા: એવા સર્વ મુખેગમાંથી માનવી અને ગાય વચ્ચેની આત્મીયતા ઝલકે છે.

ઋષિધેયમી: લાયક ભરથાર, સુખરૂપ સાસરવાસ, આશ્રયદાતા અનાથોની જોડે પણ આત્મીયતાની લાગણી અને ગીધનની પ્રાપ્તિ: એ સર્વ મનોરથોની ઝંખના તેમજ ઉદ્ભવનો મંદેશ આપનારાં વ્રતોની અંદર દેહશુદ્ધિના સંસ્કારને જાગ્રત કરતું વ્રત છે ઋષિધેયમીનું. સ્ત્રીજીવનની દેહશુદ્ધિનું કાર એનું સ્વસ્વલાપણું છે. એ અશુચિની આક્રેક રજને પણ લોકસમાજે નુકસાનકારક માની. એવું નુકસાન પહોંચાડવાનું સ્વસ્વધાને માટે અનિવાર્ય અને છે. પણ તેથી કરીને જ પોતાની અશુચિ પ્રત્યેની એની જાગૃતતા વધુ આવશ્યક. માટે જ થએલા દોષો પ્રત્યે જાગૃત રાખતા આ વ્રતમાં સ્ત્રી જલાશયતીરે મેસીને શુચિનાં શુભ નક્ષત્ર રૂપ નિર્મલ સમર્પિનું આવાહન કરે છે. કનુભાઈના ચિત્રમાં તટે બેઠેલ પ્રતિની સામે જળમાં કમળો તરી રહ્યાં છે; ને કમળ એટલે પરમ શુભતાનું પ્રતીક. કેવળ દેહશુદ્ધિનું જ ધ્યાન ધરતી આ પ્રતિનીને કમલ પર એકાગ્ર કરાવીને કલાકારે વ્રતની સર્વ બિભીષિકા જૂંસાડી નાખી છે. અસલ વ્રતની કથામાં એ તરવે બિહારાણુંરૂપ ધર્યું છે. ને વ્રતને લગતાં પૂજન-સામગ્રી, કવિતા, સાહિત્ય તેમજ કલાતી ખૂબી જ એ હોવાં ઘટે કે દોષની ભયાનકતાને એ રમ્પતાથી દૂર કરે.

કલ્પિત પારલૌકિકતાનું નહિ પણ આ જીવનલોકનું જ સમૂહગત મંગલ વાંછનારી પ્રતિનીએને ચિત્રકારે પોતાનાં રંગરેખાનો સંસ્કાર પહેરાવ્યો છે. આત્મીય મનોરાજ્યોમાં પણ જે સ્વપન્નનો છેક કિશોરી અવસ્થાથી સ્ત્રીજીવનને અર્પિત કરી મૂકે છે તેને કનુએ રેખામાં રમતાં કર્યો છે. વ્રતો જ્યારે ધાર્મિક વહેમોમાંથી છુટકારો પામી કલાના પ્રદેશમાં દ્રાવ્ય થાય છે ત્યારે તેની માંગલિકતા સાચેસાચી જીવનની સુંદરતા અને છે. જટિલ ક્રિયાકાંડ અને વિકૃતિમય વૈરાગ્યે દમનની ચૂડમાં લીધેલું ગુજરાતનું આલ કિશોર અથવા યુવાન વૃદ્ધ નારીજીવન આવાં ચિત્રોમાંથી વ્રતોમાં મહેકતી મુક્ત જીવનકલાનો રસ અનુભવશે. વ્રતચિત્રાવલિની આ દસે કૃતિઓ, મારા અંતરમાં તો જે આજ પર્વત ગુંજ રહ્યું હતું, અને મારા ‘કંકાવટી’ના એ સંપ્રહોતી લાંબી પ્રસ્તાવનાઓમાં પણ હું જે વ્યક્ત નહોતો કરી શક્યો તે વ્રતવચ્ચે વાતાવરણમાં ચિરમુગ્ધિત કરી મૂકે છે.

આજની ભગતી ચિત્રલેખાઓને

